

Юносова В. О.

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри української мови та славістики

Бердянський державний педагогічний університет

м. Бердянськ, Україна

СПЕЦИФІКА ФОРМ КЛИЧНОГО ВІДМІНКА В РОМАНІ

ОЛЕСЯ ГОНЧАРА «СОБОР»

Українська мова належить до тих слов'янських мов, які для граматичного оформлення звертання використовують кличний відмінок із прадавніх часів. Л. Булаховський вважав, що флексії кличного відмінка іменників сучасної української літературної мови становлять «спадщину найдавнішої слов'янської і навіть індоєвропейської старовини» [1, с. 281], а кличні форми іменників чоловічого роду української мови дуже близькі до кличних форм іменників чоловічого роду мови давньоруської [1, с. 73].

Про давню традицію використання форм вокатива свідчать численні матеріали усної народної творчості: в українських народних піснях та інших фольклорних жанрах послідовно використовуються форми кличного відмінка. Напр.: «Щедрик, щедрик, щедрівочка, Прилетіла ластівочка, Стала собі щебетати, Господаря викликати: “Вийди, вийди, господарю, Подивися на кошару”» («Щедрик, щедрик, щедрівочка»); «Каже Лях Бутурлак: “Ой **Кішко Самійлу, гетьмане** запорозький. **Батьку** козацький! Добро ти вчини...”; “Ой **Ляше Бутурлаче, Сотнику** переяславський, **Недовірку** християнський!”» («Самійло Кішка»); «Ой **Морозе, Морозенку**, ти славний **козаче!** За тобою, **Морозенком, Україна** плаче» («Ой Морозе, Морозенку, ти славний козаче»); «Ой не шуми, **луже**, дібровою **дуже**, Не завдавай серцю жалю, що я в іншій краї» («Ой не шуми, луже, дібровою дуже»); «Розвивайся, а ти, **сухий дубе**, Завтра мороз буде. Убирайся, **молодий козаче**, – Завтра похід буде!» («Ой у лузі та ще й при березі») тощо.

Форми вокатива підкреслюють специфіку української мови, її унікальність, саме тому за радянських часів, коли тогочасна влада намагалася максимально наблизити українську мову до російської, кличний відмінок на тривалий час зникає з мови, його дозволено було замінити називним. Упродовж 1930-1990-х рр. кличний відмінок називали кличною формою (лише в третьому виданні «Українського правопису» (1990 р.) клична форма офіційно набула статусу відмінка), та попри це форма звертання, яка виражалася за допомогою відповідних закінчень (унікальних для української мови), остаточно не зникла [4, с. 238].

У творах кращих українських письменників ХХ ст. кличний відмінок посідає належне місце. Нашу увагу привернула творчість Олеся Гончара, яка належить до надбань не лише української, але й світової літератури. Матеріалом для дослідження став роман «Собор», який був написаний якраз у період, коли кличний відмінок зазнавав утисків.

Мета дослідження – з'ясувати особливості творення форм кличного відмінка в романі Олеся Гончара «Собор».

Зібраний фактичний матеріал засвідчив, що письменник у звертаннях послідовно використовував форми кличного відмінка. Зокрема, з-поміж 233 зафіксованих форм звертання у 223 ужито форму кличного відмінка.

Зазвичай форми кличного відмінка властиві іменникам – назвам істот. Від назв неістот кличний відмінок вживається здебільшого в поетичній мові. У романі «Собор» спостережено поодинокі іменники, що є назвами неістот, вжиті як у формі називного, так і кличного відмінка: «– Спасибі тобі, ліс!» [2, с. 80]; «Мороз аж пищить, вітер пробирає наскрізь, та все ж ми в доброму настрої збігли по трапу, мотори заревли, і – прощай, земля, прощай, хурделиця зимова» [2, с. 169]; «Мимоволі наvertsалось на думку: що буде з нами? З людьми, з заводами, соборами? Що буде з тобою, рудий **молочаю**?» [2, с. 159].

Більшість складають звертання, у яких вжито іменники – назви істот. В аналізованому творі переважають непоширені та поширені звертання, виражені формою кличного відмінка іменників чоловічого і жіночого роду, що є

загальними назвами. Здебільшого це іменники на позначення родинних стосунків (*мама, тато, батько, дитина, син, дочка, брат, дід, баба*), назви осіб за професією, соціальним станом, родом занять (*майстер, професор, лектор, студент, громадянин, поет*), назви осіб за віковими ознаками (*дівчина, хлопець, парубок*), за рисами характеру, особливостями поведінки (*лідер, скептик, технократ, шукачка*) тощо: «– *Догадуємось, батьку, чим цей хлоп'як привернув твою ласку*» [2, с. 122]; «*Мамо, – гукне в садок, – можна вас на хвилинку?*» [2, с. 139]; «– *Тату, оббрехав мене хтось!*» [2, с. 87]; «– *Це не по-нашому, сину*» [2, с. 159]; «– *Підопічними називають нас, дочко*» [2, с. 161]; «– *Громадянине, не спіть*» [2, с. 152]; «– *Професоре, а мені в твоєму музеї місце знайдеться?*» [2, с. 127]; «– *У нас, дівчино, двадцять п'ять тисяч робітників*» [2, с. 150]; «*Що ти мелеш, скептику ти нещасний? – спросоння, видно, мало що второпавши, накинулась Вірунька на Орлянченка*» [2, с. 49]; «– *Поділіться ж досвідом життя в раю, дорогий наш майстре...*» [2, с. 168].

У значній кількості звертань ужито стилістично марковані лексеми, зокрема зменшено-пестливі, які передають позитивні почуття персонажів – ласку, любов, ніжність, прихильне ставлення, пор.: «– *Ну годі бо, голубко, заспокойся...*» [2, с. 111]; «– *Сину, голубчику, всього не зарядуєш, – сказала мати*» [2, с. 91]; «– *Бери там у себе, голубонько, розрахунок – і до нас...*» [2, с. 100]; «– *Та він же тебе, дитинко, ніколи й пальцем не торкне*» [2, с. 98]; «– *Подумай, дочко, – Подумаю, дядечку*» [2, с. 99]; «– *Ану, хазяєчко, зволь сюди, зараз погріємось...*» [2, с. 23];

Для найточнішої передачі мовлення персонажів роману, яке є віддзеркаленням реальної мовної ситуації в суспільстві, автор уживає форми кличного відмінка іменників, що виражають зневагу або містять лайку, як-от: «– *А ти, вітрогоне, гуляй звідси, поки качалкою по плечах не дістала!*» [2, с. 49], де *вітрогін* – «зневажл. Легковажний, нерозсудливий хлопець, чоловік; жевжик» [3, Т.1, с. 688]; «– *Не затуляйся, не затуляйся, песиголовицю! Я ж тебе однаково впізнала!*» [2, с. 45], де *песиголовець* – «зневажл., лайл. Про людину, що втратила свої кращі риси і людську подобу; недолудок, виродок» [3, Т.6, с. 341]; «– *Репін*

мене для вічності малював, а ти хочеш рубати, **шмаркачу!**» [2, с. 125], де *шмаркач* – «зневажл. Молода, недосвідчена, невміла людина, яку не поважають. // Уживається як лайливе слово» [3, Т.11, с. 498]. Стилiстично марковані лексеми з різною додатковою конотацією, вжиті у звертаннях, увиразнюють і поживляють мовлення та є невід’ємним стилетвірним компонентом художнього твору.

Характерно, що при творенні форм кличного відмінка О. Гончар зберігає специфічні чергування приголосних, властиві українській мові: «– *Життя у нас, друже, це суцільний іспит*» [2, с.142]; «– *Мій дух, парубче, не боїться тебе*» [2, с. 125]; «– *Добрим наждаком треба тебе терти, хлопче...*» [2, с. 49]; «“*Куди тобі, чоловіче, поспішати?*” – думав Лобода» [2, с. 85]; «*Не заглядів смаглявки в дворі, і вже смуток тебе облягає, – ні, так не годиться, юначе-бурлаче*» [2, с. 13].

У поширених звертаннях, що складаються з двох іменників – загальних назв, форму кличного відмінка має лише перший з них, що відповідає нормі правопису, який був чинним на той час: «– *На понеділок, товаришу студент, нам із проектом на заводі бути*» [2, с. 160]; «– *Товаришу інженер, я й не знала, що ви скептик*» [2, с. 167]. Однак якщо один із іменників є власним ім’ям, то обидва слова вжито в кличному відмінку: «*Сміялася тоді Зачіплянка: “Ну, накликали, дядьку Ягоре, коронів? У самі вікна заглядають?”*» [2, с. 13].

Імена та по батькові, вживані у звертаннях, мають лише форму кличного відмінка: «– *На добраніч тобі, Вірунько*» [2, с. 7]; «– *Вступися, Володько, хоч ти!*» [2, с. 39]; «*З поверненням тебе, Іване...*» [2, с. 168]; «– *Що там сталося у вас, Миколо?*» [2, с. 79]; «– *Микольцю, отут би жити... Який цей ліс увесь чистий...*» [2, с. 167]; «– *А де ж рибка, Ягоре Захаровичу? – запитав один із прибулих*» [2, с. 35]; «– *Віро Пилипівно, маю ж я право хоч на вулиці свистіти?*» [2, с. 48]; «– *Важлива думка, Володимире Ізотовичу!*» [2, с. 61]; «– *Як спочивалося, Олено батьківно?*» [2, с. 24]; «– *Поганих секретарів не буває, затям це собі, Романе батьковичу*» [2, с. 160]; «– *На жаль, Оврамівно, нічого тут зробити не можу*» [2, с. 38]. Послідовно в кличному відмінку вжито

варіанти імені однієї з героїнь роману Олени Чечіль, пор.: «– Коли б на мене, **Олено**, то я б тебе й не тримав...» [2, с. 29]; «– **Єлю**, тобі цього... чи того» [2, с. 111]; «Тому тільки й чула від нього оте “**Єлю та Єлю**”» [2, с. 112]; «– **Єлько!** Що ти надумала?» [2, с. 110]; «– На виставку Княгиню готуватимем! Як добуду кормів, окремо її поставимо, умови створимо, в Москву Княгиня твоя поїде! І ти з нею, **Єльцю!**...» [2, с. 20]; «– Своєму майбутньому чоловікові, **Єльочко**, умовою поставте: щоб катав вас щодня...» [2, с. 63].

У звертаннях, що складаються із загальної назви та прізвища, форму кличного відмінка має лише загальна назва: «**Викликали, питають: – Товаришу Баглай, полетиш?**» [2, с. 169]; «– **Товаришу Лобода**, нагадаю вам, що я в режимнім цеху і моя продукція розголошенню не підлягає...» [2, с. 76]; «– А дівчину, **товаришу Яківець**, ви облиште...» [2, с. 97]. Проте у випадку вживання у звертанні лише прізвища письменник використовує форму кличного відмінка: «– **Здоров, здоров, Баглаю...**» [2, с. 145]; «– **Баглаю**, давай до нас! На Скарбне! – лунає голос десь зліва» [2, с. 149]; «– **За кермо, Таратумо!** На пляж! [2, с. 187]; «– **Пожив би ти, – кажу, – в їхніх умовах, Таратумо**, цікаво, яким би духом от тебе понесло» [2, с. 171].

Уживання форм називного відмінка іменників – назв істот замість кличного зафіксовано в поодиноких прикладах і зумовлене, на нашу думку, потребою якнайточніше передати мовлення персонажів, їхній емоційний стан тощо, пор.: «**Коли після засідання син знатного металурга йшов вулицею, розстебнувши свій парусиновий піджак і по-молодецьки підставивши широкі груди вітерцеві, його хтось зовсім демократично окликнув: – Володька, стривай!**» [2, с. 38]; «**Вугілля бігали з ним до переїзду красти, на ходу із платформи вихапували, щоб ти тут, нуцьвірінок, не замерз...**» [2, с. 53]; «– А ви чули? **Єлька ж наша здорово співає! Баглаї співучих люблять. Ану, майбутня невісточка, починай!...**» [2, с. 168]. Характерно, що в устах персонажа-українця форму кличного відмінка набуває навіть ім'я іншомовного походження, що засвідчує сталість і звичність уживання саме кличних форм. Натомість форми називного відмінка у звертанні спостерігаємо в мовленні персонажа роману,

який є іноземцем, пор.: «– *Де шлак іде, Рангаре, там іскор немає*» [2, с. 173]; «– *Рангаре, в тебе дочка, в мене син такого ж віку... – Може, будем сватами? – Давай, містер Іван! Вона в мене белій-белій, як у вас!*» [2, с. 171].

Отже, попри цілеспрямовану політику радянської влади на нівелювання специфічних ознак української мови, свідоме зближення її з російською мовою Олесь Гончар у романі «Собор» зберіг форми кличного відмінка у звертаннях. Як зауважував сам автор, мотивом написання роману стало бажання сказати слово на захист того, що було виплекане творчим генієм народу. Вважаємо, що ці слова, сказані щодо збереження духовності, цілком стосуються й мови, зокрема її унікальної ознаки – кличного відмінка.

Список використаних джерел

1. Булаховський Л.А. Вибрані праці в п'яти томах: Українська мова. Київ: Наук. думка, 1977. Т.2. 632 с.
2. Гончар О. Собор. <https://www.ukrlib.com.ua/books/printitzip.php?tid=550> (Дата звернення: 05.03.2023).
3. Словник української мови: в 11 томах / за ред. І. К. Білодіда / Інститут мовознавства АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
4. Турчак О. М. Вокатив як елемент українського мовленнєвого етикету (особливості та тенденції в межах новітнього комунікативного дискурсу). *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Філологічні науки»*. 2020. №2 (20). С. 237-243.